

DOĞU AVRUPA'DA TÜRİK OYMA YAZILI KİTABELER

JÁNOS HARMATTA*

Çev. HİCRAN AKIN**

I

Avarlarda Orhon-Yenisey tipi oyma (rünik) yazısına rastlanması,¹ Türk oyma yazıları tarihine dair önceki tahayyülleri esaslı bir şekilde değişikliğe uğrıtıyor. Orhon-Yenisey Türk oyma yazısının sadece Baykal Gölü ve Altay Dağları arasında ve Yenisey'in üst akış bölgesinde yayılmış olduğuna ve ancak Talas nehri vadisinde bulunan Türk oyma yazılı kitabelerin bu yayılma sahasının biraz dışına düştüğü şeklindeki genel kanaat, yakın geçmişte de vardı.² Avrupa'da aynı zamanda Nagyszentmiklós hazinesinin yazıtlarının oyma yazılı alfabesine benzer oyma yazıları yayılmıştı ve bunların en doğuda ortaya çıkışı yine Talas nehri bölgesine düşmektedir.³ Fakat şimdi Avrupa'da Karpat Havzası'nda, Orhon-Yenisey alfabesiyle veya ona yakın bulunan oyma yazısıyla yazılmış Avar kitabeleri Yenisey bölgesinden veya Talas vadisinden de muazzam bir uzaklıkta ortaya çıkmışlardır. Önceki araştırmalar, Avarların da Avrupa'da

* Prof. Dr. János Harmatta, Macar Bilimler Akademisi Üyesi. Budapeşte, Eötvös Lóránd Edebiyat Fakültesi, İndo-Avrupa kürsüsü başkanı. "Türk rovásírásos feliratok kelet-Európában" adlı bu makalesi "Antik Tanulmányok" adlı dergide yayımlanmıştır. (cilt 30, sayı 1, yıl 1983, s. 85-99).

** Yard. Doç. Dr. Hicran Akın, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Hungaroloji Anabilim Dalı öğretim üyesi.

¹ J. Harmatta, "Az avarok nyelvének kérdéséhez" *Antik Tanulmányok*, 30, yıl: 1983, s. 71 ve devamı.

² J. Németh, "The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe", *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21, yıl: 1971, s. 40.

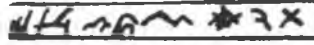
³ J. Németh, *a.g.e.*, s. 41 ve devamı. 45 ve 46. sayfalarda yayımlanan karşılaştırmalı yazı tabelasında (IXa-b resim) sayısız hata yapılmıştır. Novoçerkask matara kitabesinin kaynak yazısında, sadece Mayackoe gorodisçe kitabelerinde görülen sayısız işaret yer almaktadır.

bilinen ve kullanılan Nagyszentmiklós tipi oyma yazılardan birini kullandıklarını var saydıkları ve daha ziyade bunu bekledikleri için sürpriz olmuştur.⁴

Karpat Havzası ve Yenisey bölgesi (veya Talas vadisi) arasındaki büyük coğrafi uzaklık, Avar oyma yazısının Avrupa'da gerçekten soyutlanmış bir şekilde mi bulunduğu sorusunu haklı olarak sormaktadır. Nitekim, eğer geç Avarların Orta-Asya'dan geldikleri ve bazı gruplarının Doğu-Avrupa'da göç ettikleri sırada başka sahalarda da sürekli olarak yerleştikleri varsayımı doğruysa, o zaman, Avar oyma yazılı kitabeleri ve Yenisey oyma yazısı arasındaki muazzam uzaklık arasında bir köprü vazifesi gören oyma yazılı hatıraları da bulmamız gerekir.

II

Klyazma nehri yanında Vladimir şehrinden 3 km. mesafede ve bir zamanlar Meryaların yerleşme bölgesine bağlı olan sungirevskoe grodišče'de 1954 yılında yapılan kazılar sırasında, üzerine oyma

1. Resim. Sungirevskoe gorodišče iğ düğmesinin oyma yazılı kitabesi.

yazılı bir kitabe oyulmuş ve arduvaz taşından hazırlanmış bir iğ düğmesi ortaya çıkarılmıştır. Yerleşme VII. yüzyılda vuku bulmuş ve VIII.-X. yüzyılda hâlâ ayakta kalmış olmalıdır.⁵ Kitabe 9 harften oluşmakta ve aşağıdaki şekilde okunmaktadır:

d²k^om i/i^oš kü 1t 1r 1γ

Harfleri sağdan sola dar bir kuşağa yazmışlar ve bunun neticesinde harflerin şekilleri biraz bozulmuştur. İlk harf açıkça ²d-dir. İkincisi biraz işlek ²k, belki ^onç olabilir. Üçüncü harf ^om olarak okunabilir ve bunun şekli önceleri tamamen doğru değildi ve bunun için eğik bir hatla doğrulaştırdılar. Arkadan gelen üç harfin hatları birbirine değmektedir. Sağdan sola doğru ilerleyerek bir i/i^o okunabilir, sonra bir ^oš çıkarılabilir, her ikisi Yenisey oyma yazılı harf şekillerine ya-

⁴ I. Vásáry, "Runiform Signs on Objects of the Avar Period (6th-8th Century A.D.)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25, yıl: 1972, s. 344.

⁵ Ye. I. Goryunova, "Etničeskaya İstoriya Volgo-Okskogo Mejdureciya", *Materiali i İssledovaniya Po Archeologii SSSR*, 94, Moskova 1961, s. 59. ve devamı 20. Resim. 8.

kındır. Üçüncü harf bitişik yazılan işaret grubunda iki kısımdan oluşan *kü-dür* ve bu harf Yenisey oyma yazısının B şekilli *kü* işaretinin işlek varyantıdır.⁶ Yedinci harf büyütülerek yazılan bir ¹t-dir ve Yenisey oyma yazısında ¹t işareti şeklini karşılamaktadır. Arkadan gelen sekizinci harf ilk bakışta aynileştirilemez olarak görünüyor. Oysa harfleri oyan kişinin üçüncü harfi de düzelttiğini dikkate alarak burada da aynı şeyi yapıp önce ²r-yi oyduğu, ondan sonra da bunu ¹r olarak düzelttiği şeklinde açıklanabilir. Böylece, ²r-nin sol taraftaki düşey sapı lüzumsuz hale gelmiştir. Son harf de düzeltilmiş olarak görünüyor. Kitabenin hazırlayıcısı önce ¹q-yü kazıdı ve bunu da kısa, düşey bir hatla ²γ şeklinde düzeltti ve bunun sağ tarafının sapı böylece sol taraftakinden daha uzun oldu. Bütün bunlar kitabeyi hazırlayanın büyük bir yazı pratiğine sahip olmadığını, fakat kitabeyi belirli düzeltmelerle yine de oyabildiğini göstermektedir. Kitabe aşağıdaki şekilde anlamlandırılabilir:

edik Umai işi kü torγu

edik şekli, *edik* fiili emir 2. tekil şahıs şeklidir, *edik* fiili ise, *et-/ed-* 'etmek, meydana getirmek, sonuçlandırmak' fiilinin intensivumudur. *Umai* kelimesi, açık bir şekilde eski Türkçe *Umay* adının karşılığıdır ve bu ad tanrıça adı ve şahıs adı olarak görülür.⁷ Bu adda ¹y-nin *i/i* ile işaret edilmesi dikkate değer bir husustur ve bu durum aslında Orhon-Yenisey kitabelerinde görülmez. Problemlili harfin *i/i* değil, aşağıdan açılan ¹y, yani aslında D şeklindeki işaretin Yenisey kitabelerinde görülen varyantı olduğunu bunun için düşünmemiz gerekir.⁸ Neşredilen çizgiye dayanarak hüküm vermek suretiyle harfin iki kanadının eşit uzunlukta oluşu bu fonetik okunuşun yanında yer almaktadır. Böylece adı *Umay* olarak okumamız şüphesiz doğrudur. Üçüncü kelime *işi* 'kadın, bayan, karı' demektir. Arkadan gelen kelime *kü* 'ün, şan, meşhur' kelimesidir. Son kelime eski Türkçede iyi bilinen *torγu/torqu* 'ipek' demektir.

O halde bütün kitabenin anlamı aşağıdadır:

edik Umay işikü torγu "Hazırla, Umay kadın, meşhur ipeği!"

⁶ D.D. Vasilev, *Korpus Turkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad 1983, s. 7, yazı tabelası 19/9.

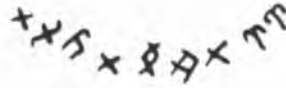
⁷ *Drevneturkskiy Slovar*, Leningrad 1961, s. 611, Umay II. maddesi altında.

⁸ D.D. Vasilev, *a.g.e.*, s. 7, yazı tabelası 12/2.

Son iki kelime *edik*, fiil şekli ve casus indefinitus-tur. Sungirevskoe gorodišće'de yapılan hazırlık kazısı ve yayın karakteri iğ düğmesinin yerleşme bölgesindeki tarihî durumunu tam olarak karara bağlamaya imkân vermiyor. İğ düğmesinin yerleşme bölgesinin alt, Merya tabakasından çıktığı şüphesizdir ve böylece Meryaların kendilerinden daha güneyde, ormanlık bozkır kuşağında yaşayan veya buradan geçen ve kendileriyle birlikte Orta-Asya'dan Orhon-Yenisey oyma yazısı bilgisini getiren Türk kavimleriyle VIII.-IX. yüzyılda münasebette bulduklarına tanıklık etmektedir.

III

Bundan başka kuzey-doğu'da, Kama nehri vadisinde Vyatka nehri yakınında uzanan Turuševa köyünde 1927'de gümüş kaplardan oluşan zengin bir hazine buluntusu ortaya çıkmıştır. Bu buluntuda imparator Heraklios devrinden kalma 2 adet Bizans gümüş kabı da vardı,⁹ ve bu kapların üzerinde oyma yazılı kitabeler dikkati çekiyordu.¹⁰ İç kısmında ortasını rozetin süslediği ilk kapta, iki kitabe çıkarılabiliyor, kitabenin biri, iç yüzde kenarı süsleyen süslerin

2. Resim. Rozetli Turuševa Bizans gümüş kabının ilk oyma yazılı kitabesi.

içinde, fotoğrafa göre kabın sol üst dördte birinde yer almaktadır. Yayınlanan fotoğraf kötü kalitededir, üzerindeki harfler, görül-mekten ziyade, ancak tahmin edilebilmektedirler. Böylece şimdilik yayınlanan fonetik okunuş daha sonra belki değiştirilebilir. Harfleri kabın kenar üstünden, dışından, sağdan sola okumak gerekir:

${}^2r {}^2r {}^2d {}^0m e {}^2d kü {}^0z {}^2d$

Fonetik okunuşla ilgili olarak, 2r -nin üç kollu çatala benzeyen başı olduğunu ve bunun Yenisey kitabelerinin bir 2r varyantından

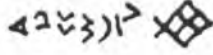
⁹ L. A. Maculevič, "Vizantiyskiy Antik Prikam'e", *Materiali i Issledovaniya Po Arheologii SSSR*, I Moskova 1940, s. 140 ve devamı V.P. Darkevič, *Hudojestvennyy Metall Vostoka*, VIII-XIII vv. Moskova 1976, s. 10.

¹⁰ L. A. Maculevič buna dikkati çekti, *a.g.e.*, s. 142, 143 (kitabelerin oyma yazılı karakterlerini tanımmamasına rağmen).

çıkışını kaydetmek gerekir. *kü* işaretinin fonetik okunuşu kesin değildir: dikdörtgen şeklinde bir işaret gözleyebiliriz, bu işareti sanki bir hat ikiye bölüyormuş gibidir. Dikdörtgenin mihveri eğiktir. Son ²*d* şekli silinmiştir, zira bir sapını kabın altına oymuşlardır.¹¹ Fonetik okunuşun anlamı aşağıdaki şekilde olabilir:

er erdäm ed küzed “Erkek erdemi, mülkü muhafaza et!”
küzed şekli *küzet*– ‘muhafaza etmek, korumak’ fiilinin emir, 2. tekil şahıs şeklidir. *erdem* ve *ed* kelimeleri, *küzed* fiil şeklinin casus indefinitus şeklidir.

Diğer kitabe kabın alt yüzünde, taban yuvarlağının dışında yer almaktadır. Burada yayınlanan fotoğrafta oldukça kuvvetli oyulan

3. Resim. Rozetli Turuşeva Bizans gümüş kabının damgası ve oyma yazılı ikinci kitabesi.

bir damga iyice seçilebilmektedir. Bu özel işaret, gözle görülebilir şekilde ²*d* ve ^o*m* işaretlerinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır, böylece anlamı *edim* “mülküm” olabilir. Bu durumda bu damgayı, boy ve aile işareti olarak değil, basit bir özel işaret olarak sayabiliriz. Damgadan sola, taban yuvarlağı boyunca kitabenin çok zayıf kazınmış, ancak görülebilen harfleri yer almaktadır ve bu harflerin okunuşu aşağıdaki şekilde olabilir:

u^{1s} 1n^o nč^{1t} 1b 1qī

^{1s}-nin yazıya geçirilişinin arkasında ^o*s*/^{2s} işareti gizlidir. Benzer değişimine Yenisey kitabelerinde sayısız örnek vardır.¹² Son iki harfin fonetik okunuşu kesin değildir. Kitabeyi aşağıdaki şekilde anlamlandırabiliriz:

Us (=Uz) İnanč tabaqī “Us İnanč kap (kabı)”

Genitivussuz, fakat iyelik şahıs çekim ekli iyelik teşkili dikkate değer.¹³ O halde kitabelere dayanarak bu gümüş kabın toprağa girmeden önce en az üç sahibi olduğuna hükmedilir.

¹¹ Z. A. Maculevič buna dikkat etti *a.g.e.*, s. 142.

¹² D.D. Vesilev, *a.g.e.*, bundan başka 8 eser.

¹³ A. von Gabain, *Alltürkische Grammatik* 2, Leipzig 1950 s. 171, 405.

IV

Diğer Bizans gümüş kabında dört oyma yazılı kitabe gözlenebilmektedir. Bunları kabın alt yüzüne ve ikisini taban yuvarlağının içine, ikisini ise taban yuvarlağının dışına oyduklar: Harflerin şekli ve oyma karakteri burada da yazımın dört değişik elden çıktığını gösteriyor, yani bu kabın en az dört sahibi olduğu baştan muhtemel görülüyor.

4. Resim. Üzeri haçlı Truševa Bizans gümüş kabının üst oyma yazılı kitabesi.

Toplam 4 işaretten oluşan ve en kuvvetle oyulan ilk kitabeyi, taban yuvarlağı içinde Grek kitabesi ve Bizans damgası arasında gözleyebiliyoruz, Grek kitabesi mihverine neredeyse doğru açıda yerleşmektedir. Sağdan sola yazılmıştır ve Grek kitabesinden itibaren aşağıdaki şekilde okunabilir :

${}^2d^\circ\eta^\circ\zeta^\circ\epsilon^\circ$

2d şekli el yazması varyantını karşılamaktadır. $^\circ\eta$, Yenisey kitabelerinin ${}^2\eta$ işaretiyle birleşiyor. $^\circ\zeta$ -nin burada kullanılan ve yine sadece Yenisey kitabelerinde görülen kare şekilli varyantı dikkate değer. $^\circ\epsilon$ -nin bu varyantı –yansımış şekilde– yine sadece Yenisey kitabelerinde kullanılmıştır. Kitabe aşağıdaki şekilde anlamlandırılabilir:

idin işiçi (veya *asiçi*) “beyin kabı”

Kitabe bir iyelik terkiibinden ibaret olmasına rağmen yine de açık bir şekilde özel kitabe olarak tanımlanabilir. Yani bu durumda üzerinde şahıs adının bulunması gerekir. Böylece kitabenin ancak aşçı ve sâkinin uyarılmasına hizmet ettiğini düşünebiliriz.

İkinci kitabeyi, taban yuvarlağının içine, taban yuvarlağı hattını takip ederek Grek kitabesinin başından sonuna kadar uzanan yarım daire şeklindeki kemerin içine ancak zayıf bir şekilde oyduklar. Kitabe sağdan sola doğru ve Grek kitabesinin ilk harfi altında başlıyor. Fonetik okunuşu aşağıdaki şekildedir:

${}^\circ n\check{c}^\circ z^\circ ni^\circ \check{c}^\circ n^\circ {}^2d^\circ \eta^\circ s^\circ m^\circ t^\circ b^\circ i^\circ s^\circ i$

${}^\circ n\check{c}$, üç eğri büğrü hattan oluşmaktadır. $^\circ z$ -nin fonetik okunuşu biraz şüphelidir. $^\circ s$ şekli enteresandır ve Tonyukuk kitabesinin varyantına

5. Resim. Üzeri haçlı Turuşeva Bizans gümüş kabının oyma yazılı ikinci kitabesi.

yakın bulunmaktadır. °m-nin alt eğik hattı görünmüyor, şekli Ongın kitabesi varyantına en yakın olandır. ^{2b} ve °ē ancak çıkarılabiliyor, ^{2s} ve i-nin sapları ise birbirini kesiyor, taban yuvarlağı eğilimini yazı takip ettiğinden mihverleri çeşitlidir. Kitabeyi aşağıdaki şekilde anlamlandırabiliriz:

Inē Uzun İçin idiñ ašama tábēsi
 “Inç Uzun İçin beyin yemek kabı”

Dil şekline bakarak hiç olmazsa bunun açık bir şekilde sahibine ait bir kitabe olduğunu söyleyebiliriz, çünkü öte yandan *ašama tábēi* ‘yemek kabı’ kalitesine dayanarak beyin şahsının tayinine de hizmet etmiş olmalıdır. Dil açısından sadece *İçin* adı ve *ašama* kelimesi açıklama gerektirmektedir. *İçin* adı *içi* ‘yaşça büyük kardeş, babanın ağabeyi’ kelimesinin –η ekiyle yapılmış şeklidir,¹⁴ *ašama* şekli ise, *aša-* ‘yemek yemek’ fiilinden –ma ekiyle yapılmış, ‘yiyen, yemek yiyen’ anlamındaki bir sıfattır.¹⁵ *idiñ* şekli *idi* ‘bey’ kelimesinin genetivusudur, *tábēsi* ise *tábēi* ‘kap’ kelimesinin iyelik 3. tekil şahıs ekiyle yapılmış şeklidir.

Üçüncü kitabe taban yuvarlağının dışında yer almaktadır, fakat taban yuvarlağı eğilimini takip etmektedir. Zayıf bir şekilde oyulmuştur ve fotoğrafının çekimi sırasında aşırı ışık almıştır, böylece de zayıf oymalar güçlükle görülebilmektedir. Dıştan içe doğru, sağdan sola okumak suretiyle aşağıdaki işaretleri çıkarmak mümkündür:

°η °p lt °η °γ

¹⁴ A. von Gabain, *a.g.e.*, s. 61, 56.

¹⁵ A. von Gabain, *a.g.e.*, s. 78, 142.

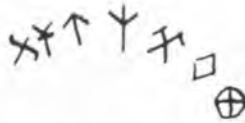
6. Resim. Üzeri haçlı Turuşeva Bizans gümüş kabının oyma yazılı üçüncü kitabesi.

İlk üç harf gölgeli görünmekte, ikinci η harfi iyi seçilebilmektedir. ¹γ kendine özgü bir şekildedir, benzer varyantları Yenisey kitabelerinde buluyoruz. Orta düşey sapı gözle görülebilir şekilde aşırı uzun yayılmıştır ve üst eğik hatları geçmektedir. Kitabeyi aşağıdaki şekilde anlamlandırabiliriz:

Oη Apa altī oη aγī “Oη Apa aldı parça mülk”

Kitabe tam ve doğru olarak harfleri aynileştirmeyi başardığı kadar, aynı zamanda da Turuşeva kabının bir vesileyle miras veya paylaşma vasıtasıyla yeni sahibine gittiğine tanıklık ediyor. *altī* (belki *aldī*), *al*-fiili perf. 3. tekil şahıs şeklidir.¹⁶

Dördüncü kitabe yine taban yuvarlağının dışında, kabın karşı yüzünde yer almaktadır. Bu kitabeyi içerden dışarı doğru, sağdan sola oyduklar. Müteakip harfleri çıkarmak mümkündür. 1. işaret daire şeklindedir ve iki diagonal hat dört kısma ayırmaktadır. Bu ²d-nin Yenisey kitabelerinde ortaya çıkan varyantıdır. Ondan sonra tepesine dikilmiş eşkenar dörtgen şeklinde bir harf çok belirsiz bir

6a. Resim. Üzeri haçlı Turuşeva Bizans gümüş kabının oyma yazılı dördüncü kitabesi.

şekilde gözlenmektedir ve bu harf Yenisey kitabelerinde ²z işareti olarak yine görülmektedir. Üçüncü harf açık başlı ²b-dir ve bunun karşılığı yine sadece Yenisey ve belki Talas kitabelerinde bulunabilmektedir. Dördüncü ve beşinci harf *ič* ve *oq*-dur. Altıncı işaret

¹⁶ *Al-oη* “Pay almak”un semantik uzantısı olan *alaym ülüg* “pay alıyorum” şekli Kutadgu-bilig’de görülüyor. (*Drevneturkskiy Slovar*, s. 32, *al* maddesi altında).

°ş-nin Orhon ve Yenisey kitabelerinde de görülen varyantıdır ve bunu burada açıkça ¹⁵ sesi değerinde kullanmışlardır. Nihayet bir °z harfinin gölgeli üst kısmı çıkarılabilir. Böylece kitabenin fonetik okunuşu aşağıdaki gibi olacaktır:

²d²°²b i° oq/qu ¹⁵°z

İlk kelime olarak ²d ²° işaretlerini ayırdedebiliyoruz ve bu yazı şeklini *idiş* olarak anlamlandırarak içindeki eski Türkçe *idis* 'kap' kelimesini tanıyabiliyoruz. ^{16a} Müteakip ²b i° oq/qu ¹⁵ işaret grubu gözle görülebilir şekilde bir damaksı ve bir gırtlaksı kelimeye işaret etmektedir. Sonuncuyu açıkça *quş* diye okumalı ve Türk şahıs adlarında sık sık görülen eski Türkçe *quş* 'kuş, şahin' kelimesiyle aynıleştirmeliyiz. ^{16b} Burada da gözle görülebilir şekilde şahıs adının bir unsurudur. İki āzalı adın ilk unsuru, ²b i° işaret grubu belki eski Türkçe *bičä* 'küçük' kelimesiyle ^{16c} birleştirilebilir ve böylece bütün ad *Bičä Qus* 'Küçük Şahin' olabilir. Bunun yanısıra *bičä* kelimesinde belki Macarca *bese* kelimesinin eski Türkçe kaynağına rastladığımızı da düşünebiliriz. Bu durumda *Bičä Qus* adının anlamı 'şahin kuşu' olabilir. ^{16d} Kitabenin son işareti, °z, öz olarak anlamlandırılabilir ve içinde 'kendi' anlamlı eski Türkçe bir zarf görebiliriz. Böylece bütün kitabenin anlamlandırılışı aşağıdaki gibi olabilir:

idiş Bičä Quş öz "Kap Bica Quş-un özünüdür (kendisindedir)"

Dört kitabenin zaman bakımından sırasını, muhteva ve paleografik gözlemlere dayanarak kesin bir şekilde tesbit etmek mümkün değildir. Yine de kitabelerin yerleştirilişine dayanarak taban yuvarlağının içinde yer alan iki kitabenin eski olduğunu düşünmek mümkündür. Taban yuvarlağı içinde artık yer kalmadığı zaman, diğer iki kitabeyi taban yuvarlağı dışına oymuş olmalıdırlar.

V

Turuşeva hazine buluntusu, tıpkı büyük sayıda çıkarılan diğer az rastlanan madenlerden yapılmış kap buluntusu gibi, Fin-Ugurların oturduğu sahada ortaya çıkmıştır. Oraya güneyden, göçebe Türk kavimlerinin oturduğu sahalardan, belki de tam Karayakupova

^{16a} *Drevneturkskiy Slovar*, s. 203.

^{16b} L. Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*, II., Budapest 1979, s. 459-460.

kültürünün taşıyıcıları vasıtasıyla gelmiş olmalıdır. Oyma yazılı kitabeler en erken VII. yüzyıl sonunda ortaya çıkmış olmalıdırlar ve kaplar 3-4 nesil kullanıldığından, VIII. yüzyıl boyunca ve belki IX. yüzyılın ilk yarısında daha hâlâ üzerlerinde yeni kitabeler mevcut olduğunu hesaba katabiliriz. Glazovo tipindeki boyun tasmalarının hazine buluntusundaki mevcudiyeti,¹⁷ IX. yüzyıl sonunda, X. yüzyıl başında kapların artık Türk kabile başlarının mülkiyetinde olmadıkları sonucunu çıkarmamıza izin veriyor.

3X1)

7. Resim. Kerčeva gümüş kabının oyma yazılı kitabesi.

Kama nehri boyunca Čerdin'-den güneye Kerčeva köyünde de alt yüzünde oyma yazılı kısa bir kitabe bulunan gümüş bir tabak ortaya çıkmıştır.¹⁸ Kitabe taban yuvarlağı dışında yer almaktadır, onun çapıyla birleşen yönünde, taban yuvarlağından hareketle sağdan sola yazılmıştır. Yayınlanan çizime dayanarak aşağıdakiler okunabilir:

¹n : ²d nĉ

İlk harften sonra bulunan kısa hattı, kelime ayıran işaretten başka bir hat olarak güçlkle anlamlandırabiliriz. Diğer işaretin tesbiti şüpheli değildir. Bu kısa kitabenin çeşitli şekilde anlamlandırılması mümkündür. En muhtemeli, belki de mirasın paylaşılması sırasında hazırlanan bir kayıtla uğraşmamız gerekeceğidir. Bu durumda aşağıdaki anlam ortaya çıkmaktadır:

ana : ed inĉü “anne serveti miras aldı”

Diğer ihtimalleri zikretmesek bile, bir başka ihtimal daha olabilir: *ana : idi inĉü* “mülk sahibi anne, miras aldı (tabak)”. Muhtemel anlamlandırmanın hangisini kabul edersek edelim bu kitabe, Orhon-Yenisey oyma yazısının Beleya boyunca ve belki VII. yüzyıl sonunda

^{16c} *Drevneturskiy Slovar*, s. 98.

^{16d} *Bese* kelimesi hakkında; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 1, Budapest, 1967, s. 1288.

¹⁷ V.P. Darkevič, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁸ V. P. Darkevič, *a.g.e.*, s. 187, 35. resim b.

güneye yerleşmiş, Orta-Asya'dan gelen Türk kabileler arasında geniş çapta bilindiğini de ispat etmektedir.

VI

Bunun enteresan ispatı, II. Dünya savaşı'ndan önce Sok nehrinden güneye uzanan Bol'soe Mikuškino köyü yakınında Kartlâ tu adlı dağda görülen mezar kitabesidir.¹⁹ 4-5 m. uzunlukta, 3 m. genişlikte ve 1,5 m. kalınlığındaki bir kaya üzerine yaklaşık 70 cm. büyüklüğünde harflerle yazılmış, her satırda 5-6 harf ihtiva eden

8. Resim. Bol'soe Mikuškino oyma yazılı kitabesi.

iki satır oyulmuştur. Kayadan ve kitabeden hazırlanan kayıt 5 harfin durumunu yansıtmaktadır ve bundan başka 2 harf şeklini daha muhafaza etmiştir.²⁰ Böylece bir zamanların 10-12 harf ihtiva eden kitabesinden toplam 7 işaret tanınmaktadır. Bu yayını güvenilir sayabiliriz, çünkü eğer harflerin genişliği ve yüksekliği 70 cm. idiyse, o zaman pek çok işaret taşa sığmamış olmalıdır. Eğer 10 harf sayarsak, o zaman kitabenin 2/3'lük kısmı, eğer 12 harfi alırsak, o zaman 3/5'lik kısmı muhafaza olmuştur ve bundan başka satırlardan biri hemen hemen tamamen -veya eğer kesin olmayan durumdaki bir harfi buna ilave edersek o zaman tamamen - günümüze kadar kalmıştır. Bu durum, kitabenin tamamlanmasına ve anlaşılandırılmasına imkân sağlamaktadır.

7 işaret arasından ortası X şeklinde ve X-in her dört sapı üç dallı çatal şeklinde sona eren biri, açık bir şekilde damgadır. Yenisey oyma yazılı mezar kitabelerinin de hemen hemen her biri damga ihtiva eder ve bunlar arasında adı geçen işaretin detay unsurlarını, yani bir ucu çatal şeklinde kollara ayrılan haçı ve ayrıca üç dallı çatalı da buluyoruz.²¹ Kitabenin diğer işareti de Yenisey kitabelerinin

¹⁹ A. Róna-Tas, "A Runik Inscription in the Kujbysev Region", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30, yıl: 1976, s. 267. Kitabeden hazırlanan çizim 268. sayfada.

²⁰ A. Róna-Tas, *a.g.e.*, s. 269 (A. J. Mikeeva'nın yeniden hatırlatılışı).

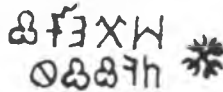
²¹ D.D. Vasilev, *a.g.e.*, s. 52, E-2, E-51, E-109, E-6, E-7.

karakteristik formlarını gösteriyor, hatta ekteki yazı tablosunun gösterdiği gibi, tam karşılığı sadece Yenisey kitabelerinde vardır. Kitabenin işaretlerini aşağıdaki şekilde aynıleştirebiliriz:

$^{\circ}S^2g^2b\ lt$
nt

Yazıya geçiriliş sırasında taş üzerindeki harflerin durumu korunmuştur, oysa kitabeyi sağdan sola okumamız gerektiği muhtemeldir ve bu durumda ilk üç harfi *Altī* (veya *Altū*) *beg* şahıs adı ve ünvan olarak anlamlandırabiliriz. Böyle olunca da, kitabenin üst satırının 1. satır ve alt satırının 2. satır olduğunu düşünmeliyiz. Bu durum, Orhon-Yenisey kitabelerinin genel (istisnai olmasa da ²²) pratiğinden ayrılmaktadır ve bu durum muhtemelen oyan kişinin ilk işareti kötü yere oyduğu ve ondan sonra kitabenin satırlarını başka şekilde yerleştirmesinin mümkün olmadığı şeklinde açıklanabilir. Nitekim sağdan sola okursak ilk harf düşey şekilde ters dönmüş-*lt*/*ld*-dir. Oyan kişi açıkça bunu doğru oymuştur, fakat gerekli olan yere değil, satırın karşı ucuna oymuştur. Bu hatayı ancak diğer harfi ters oyarak düzeltebilmiştir, böylece ilk olarak oyulan harf, diğerine oranla düşey olarak ters dönmüş oldu.

İkinci harf açık başlı ²*b*-dir, buna yakın varyantlar sadece Yenisey kitabelerinde ortaya çıkmaktadır. Üçüncü harf köşeli yazılmış ²*g*'dir. Bunun şekli yine yenisey kitabelerinin ²*g* varyantlarına yakın bulunmaktadır. Dördüncü harf ⁰*s* bir Yenisey varyantından gelmek-

9. Resim. Bol'soc Mikuškino oyma yazılı kitabesinin tamamlanmış çizimi.

tedir. İkinci satırın tek kaydedilen işareti *nt*-nin varyantına sadece Yenisey Kitabelerinde rastlanıyor. Yine sadece Yenisey kitabelerinde görülen altıncı, kesin olmayan durumdaki 3 yarım daireden oluşan işaretin ses değeri ⁰*m*-dir. Buna dayanarak kitabenin fonetik okunuşu aşağıdaki şekildedir:

²² A. von Gabain, *a.g.e.*, s. 10.

$lt^2b^2g^{\circ}ş^{\circ}m$ veya $lt^2b^2g^{\circ}ş^{\circ}$
[] nt [] $^{\circ}m nt$

Kaya kitabelerinin kesin olarak mezar kitabeleri olduğunu kabul ettiğimizden, Bol'şoe Mikuškino kitabesinin de mezar kitabesi ve ölmüş olan *Altı beg*'in adı olabileceğine hemen hemen kesin gözüyle bakabiliriz. Mezar kitabelerinin dili alışılmış deyimlerden oluşmaktadır. Ölünün kendisi yaptıklarını söylemekte ve ölümünü efemistik bir şekilde dolaylı olarak yazmaktadır” akrabalarımı, arkadaşlarımı vb. bıraktım” (*eşim* veya *qadaşlarım adırıldım* veya *kitim* veya *qac [im]* veya *adiri lu bardim*).²³ Üstünde durduğumuz kitabede isimden sonra $^{\circ}ş$ bulunduğu ve belki ardından bir $^{\circ}m$ daha bulunmuş olabileceğinden, 1. satırın sonunu *eşim* veya *eş[im]* diye tamamlamak gerektiği kendiliğinden anlaşılabilir. Böylece de ikinci satırın başında ancak yukarıda sıralanan deyimlerden biri bulunmuş olmalıdır. [$1d^1r^1l^1d^{\circ}m$] nin tamamlanması biraz çok gibi görünüyor, bunun için daha ziyade [$2k^2t^{\circ}m$] veya [$1q^{\circ}c^1t^{\circ}m$] –yi düşünebiliriz. İkinci satırın sonunda bulunan *nt* işaretini *anta* ‘orada’ veya $^{\circ}m$ ile tamamlayarak *munta* ‘burada’ diye anlamlandırabiliriz. Damga işareti belki 2. satırın sonunda bulunuyordu, yerleştirilmesi Yenisey kitabelerinde oldukça değişiktir.²⁴ Yukarıdakilerin dikkate alınmasıyla Bol'şoe Mikuškino kitabesinin metni aşağıdaki gibi yerleştirilebilir:

$lt^2b^2g^{\circ}ş^{\circ}(^{\circ}m)$ damga *Altı beg es[im]*
[$2k^2t^{\circ}m$] $^{\circ}m nt$ [*kit(t)im*]*munta*

Bu metni aşağıdaki şekilde anlamlandırabiliriz: “(Ben) *Altı beg* dostlarımı bıraktım (öldüm) burada”. Bol'şoe Mikuškino kitabesinin

²³ S. Ye Malov, *Yeniseyskaya, Pismennost' Turkov*, Moskova-Leningrad 1952, 38, 40; D.D. Vasiliev, *a.g.e.*, 21, 22. E-16'da Vasiliev $1q^{\circ}c$ yerine $1q nt$ fonetik okunuşunu veriyor, fakat bu da kabul edilemez, zira kitabe harf kalıntısını tamamlayan daire şeklindeki işareti $2s$ işareti olarak kullanıyor. Eğer $1q nt$ fonetik okunuşu doğru olarak gerçekleşse, onu hiç olmazsa *uqint* (*im*) olarak tamamlamak ve anlamlandırmak mümkün olabilir: *sizimā: qırq: yaşımda: uqint* [*im*]”sizden kırkıncı yaşında koptum (kelime kelime çevirirsek: yırtıldım)”. *uqin-* fiili *uqi-* fiilinin *-n-* ekli reflexivumu olabilir. Fakat bundan başka harf kalıntısını kitabede şekli görülen diğer $^{\circ}c$ şekllinden farklılık göstermesine rağmen, yine de $^{\circ}c$ -ye tamamlamak tamamen imkânsız gibi de görünmüyor. Harf için gerekli yerin kitabenin bu satırının sonuna doğru aslında dar olduğunu da dikkate almak gerekir (bak D.D. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 93 sol taraftaki düşey satırın sonu, üstten).

²⁴ D.D. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 59 (E-3, E-5, E-6 başında, E-2 sonunda), s. 69 (E-45 başında, E-51 sonunda).

bulunduğu araziye işaret eden özelliği, oyma yazılı gümüş kapların bu araziden Fin-Ugor kabilelerine uzak bulunan kuzeye gitmiş olabileceklerini göstermesidir ve aynı zamanda Yenisey oyma yazısının Orta-Avrupa'ya ulaşabildiği istikâmetin önemli bir zincir halkasıdır.²⁵

Birbiriyle bağlantılı bu durumda, Bol'şoe Mikuşkino kitabesinin damgasının sadece Orta-Asya değil, Karpat-Havzası'na doğru da uzantılarının bulunduğu sonucuna varmamız dikkate değerdir. Nitekim en yakın paralelliğini Keszthely-Csákberény Avar kordon uç demir damgasında buluyoruz.²⁶ Bu damga, Bol'şoe Mikuşkino damgasından sadece ortasındaki haçın kolları arasındaki yerleri, yine merkeze yerleştirilen bir başka haçın kollarının ikişer kısma

10. Resim. Bol'şoe Mikuşkino oyma yazılı kitabesi ve Keszthely-Csákberény kordon uç demir damgaları.

ayrılmasıyla farklılık gösterir. Bu işaret şeklinin Sarmat devri aynalarda ve Hun devri ve geç Hun devri (480-550 arasındaki) kılıç askısı-incilerde ve aynalarda geçmişleri mevcuttur.²⁷ Bunlarla da Bol'şoe Mikuşkino ve Keszthely-Csákberény damgalarının hiç olmazsa semantik muhteviyatları, işaret şekli fonksiyonları bakımından bir-

²⁵ Bol'şoe Mikuşkino'nun Karayakupova kültürünün şimdilik bilinen yayılma sahasından doğru bir hat üzerinde 200-250 km. uzaklıkta uzanması özellikle önemlidir. (bkz. S.A. Pletneva, *Stepi Yevrazii v zpołu srednevekov'ya*, Moskova 1981, 15. harita 1.). Karayakupovo kültürü 7. yüzyıl sonuna doğru hiçbir geçmişi olmaksızın Belaya boyunca meydana çıkmıştır ve bunun unsurları Batı-Türklerinin Orta-Asya kültüründen meydana gelmez. Batıya göç eden Batı-Türk kabile grupları bu bölgede ikiye ayrılmış olmalıydılar: bir kısmı Belaya boyuna çekilmiştir ve karayakupovo kültürü oradaki yerleşmelerinin hatırasıdır. Diğer kısmı ise, Kuybişev bölgesinde Volga'yı geçmiş ve Karpat-Havzası'na doğru çekilmeye devam etmiştir.

²⁶ Bak bunun Gy. László tarafından hazırlanan analitik çizimine: "Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars", *Acta Hungaricarum*, 34, Budapest. yıl: 1955, s. 171, 53. resim.

²⁷ J. Werner: *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München, 1956, s. 114, 125. 44. harita 8, 54. harita 3 ve V.S. Dračuk, *Sistem i znakov Severnogo Pričernomor'ya*, Kiev 1975, 18. harita 1,4/5, 5/1-3.

birine bağlı olmalıdırlar, etnik ve tarihî bakımdan bir münasebet ise, muhtemel ve ispat edilebilir değildir. Aynalarda ve kılıç askı- incilerdeki tasvir de mutlaka sahibinin büyüleyici-muazzam hayallerinin işlenmiş olduğu evren resmidir.²⁸ Evren resmi tasviri, damganın daireyi 4 (veya 8) kısma ayırdığını bunların 4 dünya bölgesini (ve 4 ek gök bölgesini) karşıladıklarını gösteriyor. Bunların tasviri -*tört buluñ*- Türklerin çevresinde de iyi biliniyordu. Bol'soe Mikuşkino ve Keszthely-csákberény damgaları arasında ise, etnik ve tarihî bağlantı mutlaka muhtemeldir ve Avarların doğu münasebetlerinin yeni bir safhasına dikkatimizi çekmektedir.

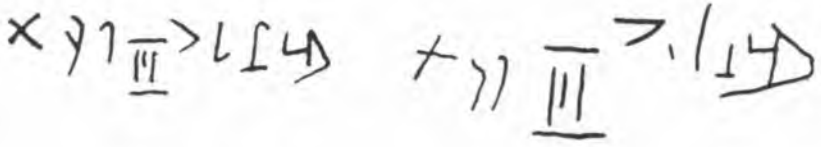
VII

Son yıllarda arkeolojik araştırmalar, Batı-Türk arazisi Fergana'- da Orhon-Yenisey oyma yazısının yayıldığı yeni önemli bir sahasını keşfetmiştir.²⁹ Burada, 12 buluntu yerinde, bilhassa kaplarda oyma yazılı kitabeler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasından ikisi anlamlandırılabilir görülmektedir: birisi Şurabaşat havalisinde, diğeri ise Şamirza tepe'de ortaya çıkmıştır.³⁰ İlk kitabe 9 harften oluşuyor ve bunların her biri kesin şekilde aynılaştırılabilir. Kitabeyi kabın üzerine, ağız açıklığı üstünden sağdan sola doğru yazdılar. Fonetik okunuşu aşağıdaki gibidir:

²⁸ V.S. Dračuk, *a.g.e.*, s. 174, svastika-türü işaretlerin bulunması halinde, sembolik muhteva olarak yine güneşi düşünüyor.

²⁹ Yu. A. Zadneprovskiy, "Turksie Pamyatniki i Fergane", *Sovetskaya Arheologia*, 1967-1, s. 270-274.

³⁰ Yu. A. Zadneprovskiy: *a.g.e.*, s. 272-273, 1. resim 4-5. Surabaşat kabı oyma yazısı hakkında birinci resim tamamen doğru olmayan 4 iki çizim de yayınlıyor, *a.g.e.*, 20. harita, 52-52a. Bunlar da birbirinden ve Zadneprovskiy'nin yayınladığı resimlerden de biraz farklılık gösteriyor. Nihayet bunun orijinalinden hazırlanan çizimini I. Erdélyi'nin lütfuna borçluyum. Kitabenin Türk oyma yazısıyla yazıldığını A.N. Bernštam, I. Erdélyi ve S.G. Klyāstorniy artık kabul etmiştir (bkz. Yu. A. Zadneprovskiy, *a.g.e.*, s. 272-273). Çizimleri hazırlayanlar bazı harfleri aynıleştiremediklerinden, kopya edilişi sırasında küçük ayrıntıları ihmal ettiler. Bundan dolayı çizimlerin kullanımının doğru yöntemi açıkça bazı ayrıntılarını (birinde veya diğesinde eksik olan ayrıntıları da) dikkate almamız olacaktır. Böylece 5 çizime dayanarak kitabenin harfleri emniyetle aynılaştırılabilir. Şamirza tepe kitabesinden de S.A. Pletneva çizimli bir resim yayınlamıştır, *a.g.e.*, 20. harita, s. 48, fakat Zadneprovskiy'nin çizimi daha doğru görülüyor.

11. Resim. a) Šurabašat oyma yazılı kitabesinin Yu.A. Zadneprovskiy tarafından yayınlanan çizimi –b) Šurabašat oyma yazılı kitabesinin István Erdélyi tarafından hazırlanan otografisi.

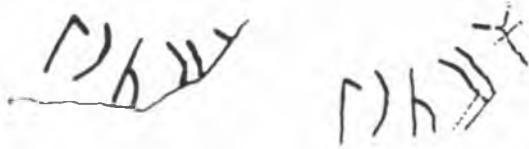
12. Resim. Šurabašat oyma yazılı kitabesinin yeniden yapılan çizimi.

u 1γ i 1l u 1γ °p 2k 2d

İşaretler arasından sadece 1γ şekli dikkati çekiyor, zira altına ve üstüne de yatay bir hat çekmişlerdir. Bu harfin satırdan aşağı doğru sarkması ve kitabeyi oyanın tıpkı çağımız matbaa düzelticiliğinde de yaptıkları gibi, bu hatla durumu düzeltmek istediği şeklinde buna bir açıklama getirebiliriz. Kitabeyi aşağıdaki şekilde anlamlandırabiliriz:

Urī Uluγ Apa Ökädä “Urī Uluγ Apa Ökä-den”

Yani bütün kitabe tek bir ad ihtiva etmektedir, Ökädä şekli, Ökä ad unsurunun ablativusudur. Sonuncu ad ünvan veya rütbe adı olarak da anlamlandırılabilir (=ögä). Bu durumda kitabeyi *Urī Uluγ Apa ökädä* şeklinde yazıya geçebiliriz ve çevirisi “Urī Uluγ Apa-dan, ögä-den” olabilir.

13. Resim. a) Šamirza tepe kitabesi. (Zadneprovskiy çizimi). –b) Šamirza tepe kitabesinin tamamlanmış çizimi.

Diğer kitabeyi bir kabin alt kenarına yazdılar ve bu kitabe toplam 5 harften oluşuyor, bunlar arasından ikisi hasar görmüştür,

çünkü bir kısmı kap kalıntısının üstünde artık yoktur. Böylece kitabenin orjinalde daha uzun olduğu muhtemeldir. Fonetik okunuşu sağdan sola olmak üzere aşağıdaki gibidir.

°s/²l °m ¹q/²t ¹n ī/ī

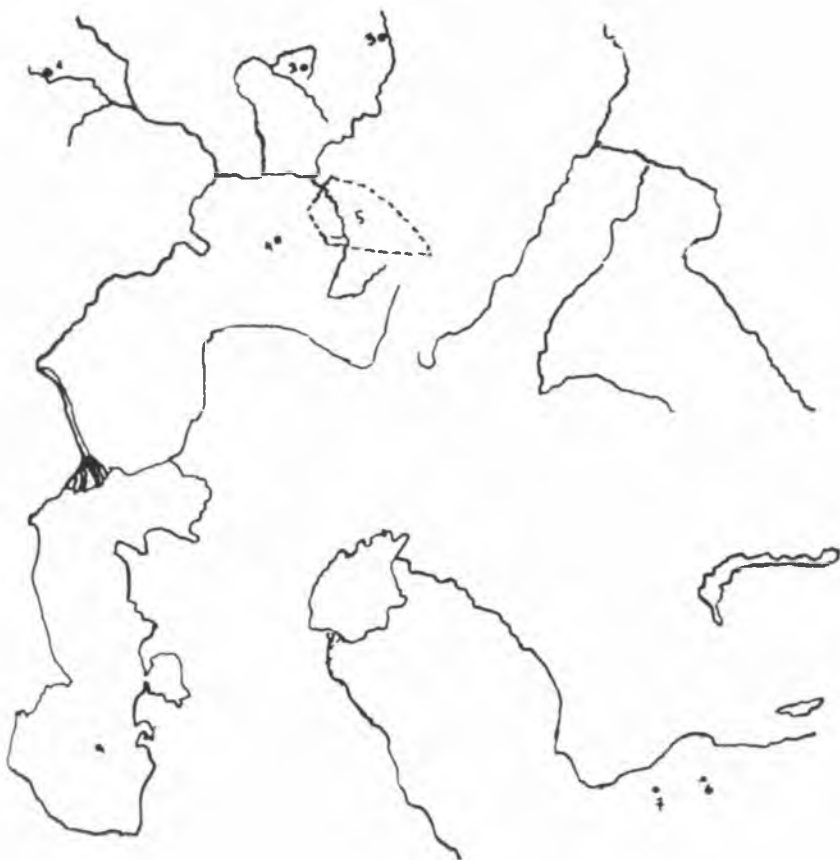
İlk harften sadece küçük bir eğik sap kısmı kalmıştır, bunun için fonetik okunuşu kesin değildir. İkinci harfin de sadece üst kısmı kalmıştır, bu ise kesin olarak °m diye okunabilir, şekli, bu harfin Tonyukuk kitabesinde kullanılan varyantıyla birleşmektedir. Üçüncü işaretin şekli kesindir, fakat bu Yenisey kitabelerindeki ters dönmüş q de olabilir.³¹ Çeşitli anlamlandırma imkânları arasından en muhtemeli aşağıda görülmektedir:

İsim Qanī (kadın adı)

Fegana'daki Türk oyma yazılı buluntuların çağı kesin olarak tesbit edilebilir. Kitabeli kaplardan biri Sogd hükümdarı *trγwn*'in (700-710) parasıyla birlikte ortaya çıkmıştır.

Bu oyma yazılı hatıralar, Orhon-Yenisey oyma yazısının Batı-Türk sahasında da yayıldığını ve böylece onu Orta-Asya'nın kuzey ve güney bölgelerinden batıya doğru çekilen Karluk ve Batı-Türk kabile gruplarının aynı zamanda kendileriyle birlikte Ural, sonra Volga ve Oka bölgesine götürdüklerini, ondan sonra bu yazının buradan geç "Avar" göçüyle Karpat-havzası'na da ulaşabildiğini şimdi açıkça ispat etmektedirler.

³¹ D.D. Vasilev, *a.g.e.*, s. 7, yazı tablosu 15/3.

14. Resim. Batı-Türk oyma yazılı kitabelerin yayılma sahasının haritası. İşaretlerin açıklaması. 1. Sungirevskoe gorodišče. 2. Turuševa. 3. Kerčeva. 4. Bol'šoe Mikuškino. 5. Karayakupovo kültürünün yayılma sahası. 6. Şurabaşat. 7. Şamirza-tepe.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	≡
e		ø										Ye ø
ı/i					↑					┌	↑	Ye ↑
o/u			>							>		Ye >
y	∧											Ye ∧
b			∩									Ye ∩
o					ø	X		X				Oø Ye X
e				→	Y							Ye ← Y
i					Y		Y					Ye Y
ı	X	X		+	X		⊗	X		X		Ye X + ⊗
ı						∧						Ye ∧
ı									∩			Ye ∩
k	∩									∩		Ye ∩
kü	∩	∩										O ∩
ı										┌		Ye ┌
lt						M			W			Ye M
m	⊗	⊗			X				⊗		⊗	Ye ⊗ Ye ⊗ To ⊗
n))))	Ye)
n					4							Ye 4

15. Resim. Batı-Türk oyma yazılı kitabeleri işaretlerinin mukayeseli tablosu. İşaretlerin açıklaması. 1: Sungirevskoe gorodiŝçe iğ düğmesinin oyma yazılı kitabesi. 2: Rozetli Turuşeva Bizans gümüş kabının damgası ve ilk oyma yazılı kitabesi. 3: Rozetli Turuşeva Bizans gümüş kabının damgası ve ikinci oyma yazılı kitabesi. 4: Üzeri haçlı Turuşeva Bizans gümüş kabının ilk oyma yazılı kitabesi.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	≡
η				γ	γ	γ						Ye γ
ηc			3		ξ			}				Ye 3ξξ}
ηt									⊙			Ye ⊙
ηp						1				1		Ye 1
ηq											h	Ye h
ηi			Δ									⊙ΔKΔ
ηq							↑					Ye ↑
ηr	4									4		Ye 4
ηr		η										Ye η
ηs			l									Ye l
ηs					l					"		Ye l
ηs	^			□	γ	3γ		f		f		Ye ^□γf
ηt	≈		≡									Ye ≈
ηt					h							Ye h
ηz		z			h		x					Ye zhx

5: Üzeri haçlı Turuševa Bizans gümüş kabının ikinci oyma yazılı kitabesi. 6: Üzeri haçlı Turuševa Bizans gümüş kabının oyma yazılı üçüncü kitabesi. 7: Üzeri haçlı Turuševa Bizans gümüş kabının oyma yazılı dördüncü kitabesi. 8: Kerceva gümüş kabının oyma yazılı kitabesi. 9: Bol'soe Mikuşkino oyma yazılı kitabesi. 10: Şurabaşat oyma yazılı kitabesi. 11: Şamirza tepe oyma yazılı kitabesi. Ye: Yenisey, O: Orhon, To: Tonyukuk.